पुंवत्स पु॰ कर्म॰। पुरुषरूपे वत्से। पुमान् वत्सो यस्याः। ईषदूनपुरुषवद्भूतायां गव्यादौ स्त्री आत्मा॰ त्रो॰४।१४।१

पुंवृक्ष पु॰पुमानिव वर्धते वृक्ष—क। कदूम्बरे (कुँदा)वृक्षभा॰

पुंश्चली स्त्री पुंसो भर्तुः सकाशात् चलति पुरुषान्तरं गच्छति चल् गौरा॰ ङीष् पुंसोऽन्यस्योपे अनुपरे स्वयिरक्तस्य "संपुंकानां सः" पा॰ सः सुलम्। १व्यभिचारिण्यां स्त्रियाम् अमरः। उपचारात् २पारदारिकपुरुषेऽपि। "अरेखे-चायुर्मनुष्यविधिस्त्रीभिश्च पुंश्चला" भरतपु॰ ६६अ॰। पुंश्चलीनिन्दा ब्रह्मवै॰पु॰ श्रीकृष्णजन्मख॰ ३६।२४।३२अ॰ यथा "अहो कोवेद भुवने दुर्वेदं पुंश्चलीमनः। पुंश्चल्यां को हि विश्वस्तो विधिना च विडम्बितः। अग्निमध्यतप यथा धर्मेण च कुशेन च। वाञ्छितं नूतनं प्राप्य विस्मरति पुरातनम्। यदा स्वकर्मांशाध्या वा को वा तस्याः प्रियोऽप्रियः। दैवे कर्मणि पैत्रे च पुत्रे वन्धौ च भर्तरि। दारुणं पुंश्चलीचित्तं यदा अङ्गार कर्मणि। प्राणाधिकं रविस्तं साऽमृतदृष्ट्या हि पुंश्चली। रत्नमर्दं रत्नविस्तं विषदृष्ट्या हि पश्यति। सर्वेषां स्त्रवमस्त्येव पुंश्चलीनां न कुत्रचित्। दारुणा पुंश्चली जातिर्नरजातिश्च एव च। निष्कृतिः कर्मयोगात्मे सर्वेषामस्ति निश्चितम्। न पुंश्चलीनां विप्रेन्द्र! यावच्चन्द्रदिवाकरौ। अन्यासां कामिनीनाञ्च कीटं कृत्तुञ्च वा दया। वा नास्ति पुंश्चलीनान्तु कान्तं हन्तुं पुरातनम्। रतिस्तं नूतनं प्राप्य विस्मरत्यं पुरातनम्। कान्तं दहा हिनस्त्येव शोपायेनावलीलया। पृथिव्यां यानि पापानि पुंश्चलीत्वे भारते। तिष्ठन्ति ताश्चो न पराः पापिष्ठाः सन्ति केचन। पुंश्चलीपरिपञ्चाशं सर्वपातकमिश्रितम्। दैवे कर्मणि पैत्रे च देवं न च तथा सत्यम्। अन्नं विना यथो मूत्रं पुंश्चलीनाञ्च निश्चितम्। दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत्। अन्यर्थं कामसन्ते पचन्त्येव सदारथे। चोराग्नयारे जनवस्तदन्ति दिनानियम्। पुंश्चल्यन्नञ्च यो भुङ्क्ते देवाद्यदि नराधमः। सप्तजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम्। आयुःश्रीयशसां हानिरिह लोके परत्र च। तस्माद्यत्नात्कुलस्त्रीयं पाकपात्रं कथञ्चनम्। पुंश्चलीदर्शने पुण्यं बालाविद्विर्भवेद्ध्रुवम्। अर्थेने च महापापं नीचस्त्रीमाहिमुच्यति। स्नानं दानं व्रतञ्चैव जपश्च देवपूजनम्। निष्फलं पुंश्चलीनाञ्च भारते जीवनं पुना"। "अहो वैं परिमाण्या पुंश्चली च विशेषतः। धनायुःप्राणवयसां नाशिनी दुःखदायिनी। अकार्यं तत्परा नित्यं परकार्यविघातिनी। निष्ठुरा परघातिन्यः सर्वापहीनरूपिणी। विद्युद्दीप्तिर्जले रेखा लोभानुमैत्री यथा भवेत्। परद्रोहाद्यथा सम्यत् कुलटा प्रेम तत्परम्। सर्वेभ्यो हिंसजन्तुभ्यो विषदुर्वीजा सदैव या। योषिन्नेत्रां संमूढो विपत्तस्य पदे पदे"।

पुंश्चलू स्त्री पुंश्चलति चल—कू पुंश्चलीवत् सन्निकार्यम्। पुंश्चल्यां स्त्रियाम् "कामस्य पुंश्चलूम्" यजु॰१०।५॰वेददी॰

पुंश्चिह्न न॰ ६त॰ पुंश्चलीवत् सन्निकार्यम्। पुरुषचिह्ने चिह्ने शेषच॰।

पुंस नर्दे पु॰ उम॰सच॰ सेट्। पुंसयति ते सदुपुंसत् त।

पुंसवन न॰पुमान् स्रूयते अनेन सू—करणे ल्युट्। स्त्रीणां गर्भपातसंस्कारभेदे तच्च कर्म द्विविधम् यथाह व्यो॰त॰गोभिलः "तृतीयस्य गर्भमासस्यादिमदिने पुंसवनस्य कालः"। गर्भे सति तृतीयमासस्य आदिमदिने दशमदिनाभ्यन्तरे ज्योतिःशास्त्रोक्तकाले पुंसवनं कार्यम्। "प्रातः शिरस्स्नाता पश्चादग्नेरुदगपवेषु कुशेषु प्राङ्मुखमुपविशति"गो॰। आप्लुता स्नाता पश्चात् पश्चिमदिशि प्राङ्मुखी उपविशति "पत्युर्दक्षिणतः प्राङ्मुखोपविशति"इत्यन्यत्र दर्शनात्। पश्चादित्यभिधानात् अग्निस्थापनं लभ्यते। यद् सार्थकत्वाय "नाम्नं दध्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते। मन्त्रस्य देवताऽभावे प्रजापतिरिति स्थितिः"इति कल्पोगपरिशिष्टोक्तेरग्न्यादि लभ्यते। जुहोतिषु हवनेषु मन्त्रस्यानादेशे प्रजापतिः प्राजापत्योमन्त्रः। स च मन्त्रः व्याहृत्यात्मकः। ततश्च विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य समित्पत्रेपादिमहाव्याहृतिभिर्होमं कृत्वा प्रजापतिदेवताकमन्त्रमहाव्याहृतिहोमं कुर्यात्। ततः प्रकृतं कर्म। तत्र गोभिलः "पश्चात् पतिरन्यस्याव दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमनुसृत्य प्राणाहितं नाभिदेशमभिमृशेत् पुमांसौ जिजीवतमाविशतेतयर्चा"। उपविष्टायां पत्न्याः पश्चिमदेशं गत्वानुपविष्टः पतिर्दक्षिणहस्तेन तूष्णीं तस्या दक्षिणस्कन्धमवलम्ब्य वस्त्राद्व्यवहितं नाभिं पुंसाविति मन्त्रेण स्पृशेत्। अथ अनन्तरं वामदेव्यसामानां समापयेत्। यदि स्वयं दैवाचारात् कुलाचाराद्वा एकस्मिन् दिने द्वितीयपुंसवनमपि क्रियते तदा सर्वमेकं परिमृष्टमस्य "इन्द्रो वह्निःपर्युक्षणमात्रभागः सर्वेभ्यः समपदेव सकृदेव पौर्विष्टिकृतं मृष्टोमीति" गोभिलस्मृत्यन्तराद्। उभय॰